

EL SANTUARI DE LA MUNTANYA FRONTERA DE SAGUNT (DE *TU A LIBER PATER*)

Manuel Civera i Gómez

INTRODUCCIÓ

La Muntanya Frontera, també Salt del Cavall, es troba en el límit nord del terme actual de Sagunt. És un tossal allargat que es depenja de la serra d'Espadà i fa més de tres quilòmetres de llarg i una amplària d'un quilòmetre en l'extrem oest i va fent-se més estret cap a l'est. L'alçada màxima és de 365 metres sobre el nivell de la mar, punt on se situava el santuari, concretament en el punt geodèsic 39° 46' 8.8" N i 0° 16' 48.7" O. L'accés actual és llarg i presenta dificultats. Més fàcil hagué de ser l'accés des del nord perquè és el vessant de la muntanya que descendeix en pendent perllongada, mentre la cara sud presenta un penya-segat continu i cal conèixer els punts per salvar-lo que se situen a l'est i a l'oest. La senda d'accés/descens per l'oest té un tram espectacular perquè transcorreix per una senda penjada en els cingles. Des del santuari es domina la Vall de Segó i la Plana Baixa, la mar i la serra; és a dir, gran part del territori de la ibèrica polis saguntina.

Tot sembla indicar que en l'Edat Mitjana el santuari fou utilitzat com a jaciment i taller de falsificació de moneda a partir del bronze dels exvots. En 1820 frai Ribelles donà a conèixer el jaciment i el va descriure així: "...no queda rastro alguno de las paredes o cimientos de tal Templo, y las piedras que algún día estuvieron empleadas en él, tienen la superficie exterior mohosa y acanalada. Alrededor de estas piedras se ven otros indicios nada equívocos del Templo que allí existió porque conservan todavía molduras y una de ellas es una voluta esquinada de cornisa..." Actualment el santuari està com fa dos segles, completament arrassat; de fet el lloc s'identifica per la gran quantitat de pedres enrunades en un cercle d'un centenar de metres de diàmetre. L'observació fa pensar que es tractava d'un edifici circular amb indicis de decoració jònica amb columnes i capitells, si donem crèdit a "la voluta esquinada" que veié Ribelles. Els materials que s'observen actualment són en la seua majoria pedres sense treballar i algunes treballades amb cares llises. En la visita realitzada per Nicolau en els anys noranta

trobà nou lasques i un fragment indeterminat que conservaven el lluït. En una visita que realitzàrem en la primavera de 2011 encara veiérem sis altars anepigràfics incomplets alguns apartats del conjunt, com preparats per endur-se'ls. En les proximitats hi ha dos pous votius, un d'ells reblit on s'ha trobat almenys un test amb monedes que està analitzant Pere Pau Ripollés.

Restes del Santuari.

Foto: Francisco Herraiz

El santuari mai no ha estat excavat per arqueòlegs, però estudiosos i amatents de l'Arqueologia des del segle XIX han arreplegat les restes que han vist i les han dipositat en la majoria dels casos coneguts al fons del Museu Històric de Sagunt i a la col·lecció museogràfica del Centre Arqueològic Saguntí (CAS). Aquesta constant activitat de recollida ha proporcionat: monedes ibèriques i romanes; exvots de bronze; ceràmiques de kalats, àmfores i dòlies; i ares i pedestals d'exvots de pedra calcària dolomítica de la zona o de marbre blanc. L'estudi dels materials inscrits en llatí pels epigrafistes (Alföldy, Beltrán, Corell, etcètera) féu saber que el santuari estava dedicat al *Liber Pater* i els inscrits en iber (Tarradell, Fletcher, Silgo, etcètera) alertaren de la importància del jaciment dedicat a una divinitat ibèrica desconeguda fins avui. Per la seua significació, cal descriure a *grosso modo* els pedestals i

les ares. Els pedestals són blocs paral·lelepípedes menuts, atès que les seues arestes oscil·len entre 9 i 18 cm. En la cara superior contenen un o dos forats d'aproximadament un cm quadrat per dos de fondària on se subjectaven els exvots amb plom. Alguns tenen també davant de l'exvot una conca d'uns tres o quatre centímetres de diàmetre i entre un i dos de fondària per posar oli a manera de gresol per encendre una mineta. Els altars o ares són majors i les mides difereixen. Solen estar enriquides amb motlures en la base i la cornisa.

L'anàlisi dels materials trobats ha permés datar la vigència del santuari des del segle IV aC al segle II dC. S'han identificat fragments d'àmfores amb muscle carenat que es daten entre els segles VI i IV aC, i d'àmfores PE-16 que tenen una cronologia centrada en la segona meitat del segle III aC. Aquesta datació s'adiu amb els òbols d'Arse i les monedes del baix imperi. Tot i això, la inscripció ibèrica més antiga de les recuperades fins ara es podria datar de finals del segle III aC i les inscripcions llatines es daten entre els segles I aC i el II dC.

Mª Rosario Nicolau Vives realitzà la tesi de llicenciatura sobre *El santuario iberorromano de la Montaña Frontera*, la qual va llegir en 1997 al tribunal format per la professora Carmen Aranegui (directora de la tesi), Helena Bonet i Pere Pau Ripollés. En 1998 publicà les conclusions de la tesi i en 1999, la història de la investigació.¹ L'objectiu de la tesi, com exposa l'article sobre les conclusions, era assentar que el santuari estava dedicat al culte d'una divinitat ibèrica que s'assimilà durant la romanització al *Liber Pater*, déu bàquic del Laci relacionat amb el Dionís grec. Estudià l'origen i els rasgues particulars del *Liber Pater* seguint les aportacions de Bruhl; l'expansió del culte a Europa i nord d'Àfrica; els testimonis que avalen el culte a Sagunt a partir de les ceràmiques (kalathos, àmfores i dòlies) i la vinculació en la cultura del vi seguint les aportacions d'Aranegui; els testimonis que avalen les pedres (ares i pedestals) inscrites a partir de les aportacions dels epigrafistes; i l'assimilació del culte en el trànsit del període ibèric al romà. Finalment estudià les fonts antigues i els testimonis arqueològics saguntins relacionats amb el *Liber Pater*. El treball de Nicolau té la qualitat de tractar multidisciplinàriament el santuari. Poques vegades en un estudi s'aconsegueix confluïr coherentment l'economia, la religió, l'arqueologia i l'epigrafia. No debades fou dirigida per Carme Aranegui, la qual ha estudiat la cultura, la producció i el comerç del vi en l'antiguitat

---

¹ Nicolau Vives, Mª Rosario (1998): "Un santuario iberorromano saguntino situado en la Montaña Frontera (Sagunto, Valencia)". *Anales de Arqueología Cordobesa* 9, pp. 25-49. (1998) "La Montaña Frontera: Historia de la investigación", *Braçal 17-18, Actes del 2n Congrés d'Estudis del Camp de Morvedre*, pp. 147-155. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre.

iberoromana de Sagunt.² Dissortadament, com passa tan sovint a Sagunt, no tingué la repercusió que mereixia per part de les autoritats polítiques perquè el santuari ha continuat sense excavar-se. A final de la centúria, però, el treball no pogué concretar la divinitat ibèrica que fou assimilada a *Liber Pater*.

Més de deu anys després Ledo Caballero ha tornat sobre la importància de la producció del vi en el Sagunt preromà.³ Destaque alguns centres d'interés. Arreplega de Bruhl que en les vores dels deserts de l'antiga Pèrsia es va produir l'assimilació de *Dionysos* a algunes divinitats locals, com és el cas de la gran divinitat dels nabateus, *Du Sara*, que fou helenitzada amb el nom *Dusares*, com a déu del vi i antitètica de *Say al Qawn*, de la qual es precisa en una inscripció "que no beu vi". Data la vigència del jaciment entre els segles IV aC i II dC, com he avançat. Aporta referències a l'inici del cultiu de la vinya i la producció de vi i esmenta tres jaciments que se situen en el territori Arse: al Torrelló d'Almassora s'ha trobat llavor de *vitis vinifera* en nivells del segle VII aC, àmfores fenícies del segle VII aC a La Torrassa de la Vall d'Uixó, i trulls de producció dels segles III aC a la Monravana i al tossal de Llúria. Sobre la producció de vi en el Sagunt preromà comenta la carta d'Ampúries datada entre els segles VI-V aC en què es parla del comerç del vi de Sàiganta i parla dels alfars de Riera d'Alfara d'Algímia, d'El Planet d'Albalat i el de la Muntanya de Ponera que assegurin la producció d'àmfores almenys per al segle III aC. Finalment acaba preguntant-se sobre el paper de les elits ibèriques que donaren pas als *negotiatores* romans sense reparar que la carta d'Empúries s'esmenta el saiganteu Baspe.⁴

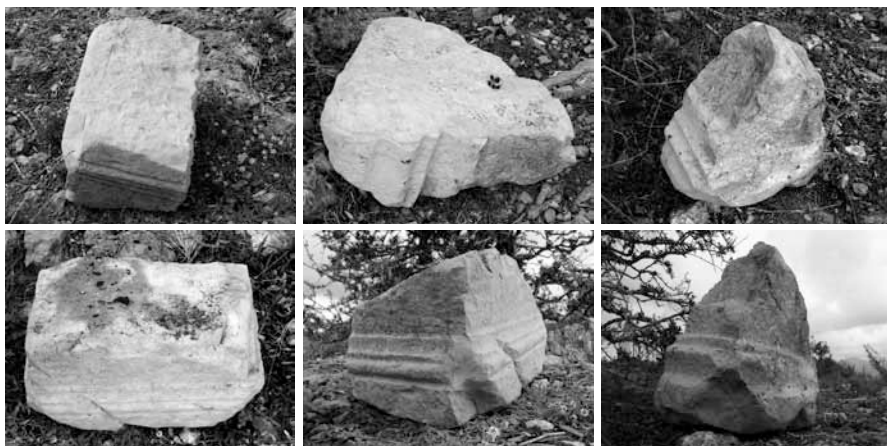
En definitiva, els treballs esmentats confirmen que el santuari de la Muntanya Frontera estava dedicat a una divinitat ibèrica fecundadora dels camps, la qual durant la romanització fou assimilada a *Liber Pater* com a déu protector de la vinya i el vi. En conseqüència, queda per esbrinar com es deia la primitiva divinitat ibèrica que esdevingué *Liber Pater* durant la romanització, quina vinculació tenia aquest culte amb les elits iberoromanes i què en podem saber dels ritus que es realitzaven al santuari.

---

² Aranegui, C. (1990): "Arqueología del vino. Sagunto", *Braçal* 3, pp. 12-16. (1991): "El vino de Saguntum", *Sagunto y el mar*. Catàleg d'exposició, pp. 49-52. (2004): *Saguntum. Oppidum, emporio y municipio romano*. "El vino, exponente del comercio marítimo. Siglos VI aC. II dC." pp. 191-228. Ed. Bellaterra, Barcelona.

³ Ledo Caballero, A. (2009): "El santuario de Montaña Frontera y la producción de vino en el Sagunto prerromano". *Estudios de lenguas y epigrafía antiguas* 9, pp. 479-502. RACV, Valencia.

⁴ Civera M. (2013): "Toponímia de la ciutat de Sagunt", pp. 47-65 *Braçal* 47. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre, Sagunt.

Ares anepigràfiques identificades en la visita de 2011.

Foto: Francisco Herraiz

INSCRIPCIONS LLATINES PROCEDENTS DEL SANTUARI

Des del mateix inici del segle XIX s'han vingut recuperant ceràmiques i pedres inscrites en llatí al santuari de la Muntanya Frontera que revelen que al cim es trobava el santuari a *Liber Pater*. Tot i que els textos llatins succeïren en el temps als ibèrics els tracte ara en primer lloc perquè fou l'epigrafia llatina la primera que assegurà l'advocació a *Liber Pater*. Tot seguit resumiré la ressenya de les inscripcions llatines més importants seguint Josep Corell⁵ amb la finalitat d'apropar-nos a l'elit que li era devota.

1. Ara dels duumvirs de calcària dolomítica de la zona.⁶ Es recuperà per Ribelles en 1802 a principi del segle XIX i es reutilitzà en una casa de Quartell. En el dibuix del religiós ja estava trencada per baix i per les dues bandes. El cap epigràfic estava motllurat en la part superior i feia dos pams i mig per un i mig (ca. 57,5 x 34,5). El text era el següent: *[Lib]ero patri / [F]abius · Felix / [F]abius · Fabianu[s] / [I]viri ex · d(creto) · d(decurionum) / [pe]cun(ia) · publi[ca] / [f]aciend(um) · cur[ra]verun(t)*. La traducció de Corell és: A *Liber Pater*, Fabi Fèlix i Fabi Fabià, duumvirs, per decret dels decurions, s'encarregaren de fer (aquest monument) amb diner públic. Corell remarca que la inscripció del monument erigit demostra que el santuari gaudia del favor de les autoritats saguntines, de manera que no era afer d'un grup o grups familiars, sinó de la ciutat. Datada en el segle I dC.

⁵ Corell, Josep (2002). *Inscripcions romanes del País Valencià*. U.V. Entrades des de la 365 fins a la 404.

⁶ Corell (2002), ent. 365, pp. 466-467.

2. Ara de Marc Corneli de calcària dolomítica de la zona.⁷ Es recuperà en 1951 en tres trossos, un està dipositat al Museu i els altres dos al CAS. Datada en el segle I dC. El text restituït és el següent: *M(arcus) · Corneli(us) · Supers[tes] / [Li]bero · Patri / v(otum) · s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*. La traducció és: Marc Corneli Superstes ha complert a *Liber Pater* el seu vot de bona gana, com calia.

3. Ara de Gneu Mal·li de calcària dolomítica de la zona allisada per totes les cares.⁸ Es recuperà en tres trossos i feia 28 x 22 x 15 cm. Datada en el segle I dC. El text diu: *Cn(eus) · Mal(lius) · Florus / Li(bero) / v(otum) · s(olvit) · l(ibens)*, que traduït és: Gneu Mal·li Florus ha complert a *Liber* el seu vot de bona gana.

4. Pedestal de Terenci Axioc de calcària dolomítica. Datat en el segle I dC. Està incomplet, però es recuperaren tres trossos que han permès llegir el contingut que diu: *[-Te]rent[iu]s Axsio/cus · Libe/ro · v(otum) · s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*. És a dir: Terenci Axioc, ha complert a *Liber* el seu vot de bona gana, com calia.⁹

5. Placa de marbre blanc, trencada per baix i pels costats. Datada en el segle I dC. El text recuperat és: *Liber[o...] / Q[uintus] · D[...]*, és a dir: A *Liber...* Quint D...¹⁰

6. Ara de Bèbia Greca en calcària de la zona. Es recuperà trencada per baix i a l'esquerra. Datada en el segle I dC. Té tres cares allisades i la cornisa té faixa i filet. El text diu: *Baebia · Cn(aei) · l(iberta) / [Graeca · v(otum)] · s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*; és a dir, Bèbia Greca, lliberta de Gneu, ha complert la seua promesa de bona gana, com calia.¹¹

7. Ara d'Herènnia en calcària de la zona. Datada en el segle I dC. Està incompleta, manca per baix i pels costats, però es van recuperar dos fragments que casen que han permès la restitució del text: *Herennia / Vetusta / · v(otum) · s(olvit) · [l(ibens) · m(erito)]*; és a dir, *Herènnia Vetusta* el seu vot de bona gana, com calia.¹²

8. Fragment d'ara de Lucius Herennius en calcària blava. La part recuperada està trencada per dalt, baix i dreta. La part frontal està polida, l'esquerra allisada i la posterior desvantada. Datada en el segle II o III dC. El text recuperat diu: *... / L(ucius) Her[ennius?] / Sal[...]*.¹³

9. Pedestal de Licinius de calcària blava amb base i cornisa. En la cara superior conserva els forats per anclar la figura de bronze que representa

⁷ Corell (2002), ent. 366, pp. 468-469.

⁸ Corell (2002), ent. 367, pp. 469-470.

⁹ Corell (2002), ent. 368, p. 470.

¹⁰ Corell (2002), ent. 370, p. 472.

¹¹ Corell (2002), ent. 373, p. 473-474.

¹² Corell (2002), ent. 374, p. 475-476.

¹³ Corell (2002), ent. 375, p. 476-477.

Liber. Fou recuperada amb desperfectes en els angles, però fou dibuixada per Ribelles. Datada en el segle I dC. El text diu: *C(aius) · Lici(nius) · Cras(sus) · v(otum) · s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*, és a dir, Gai Licini Cras ha complert el seu vot de bona gana, com calia.¹⁴

10. Fragment d'ara de Iucundus en calcària blava. Datada en el segle I i II dC. El text recuperat diu: *M(...)* Iucundus.¹⁵

11. Fragment d'ara de Valerius Severus en calcària blava. Datada en el segle I dC. El text recuperat és: *...Val(erius) / [Se]ver(us)*.¹⁶

12. Fragment de pedra calcària de la zona amb la inscripció parcial d'un antropònim *...cilius*. El fragment conservat ha perdut les dues lletres últimes. El gravat està fet en solc redó i podria ser la inscripció llatina més antiga, es data en el segle I aC. Podria ser part dels noms: Acilius, Caecilius o Lucilius.¹⁷

13. Dos fragments de *dolium* que casen. Les lletres foren gravades amb punxó després de la cocció. El text diu: *Q(uinti) · Fa[bi]*; és a dir, De Quint Fabi. Datat en el segle I o II dC.¹⁸

Ares votives dedicades a *Liber Pater*.

Foto: Federic Aznar

Corell recensiona encara fins a dèsset peanes amb inscripcions parcials en què es pot identificar l'advocació a *Liber Pater*; però com no hi ha cap antropònim més, el limitaré a reproduir la signatura del nostre epigrafista i el

¹⁴ Corell (2002), ent. 376, p. 477-478.

¹⁵ Corell (2002), ent. 377, p. 479.

¹⁶ Corell (2002), ent. 378, p. 479-480.

¹⁷ Corell (2002), ent. 386, p. 484.

¹⁸ Corell (2002), ent. 404, p. 493.

text recuperat: 371 *L(íbero) v(otum)*, és a dir, Consagrat a Liber; 380 ...*M[...]/ v(otum) · [s(olvit) · l(ibens) · m(erito)]*; 387 ... *[...]us...*; 388 *[...]A·L[...]*; 389 *v(otum) · s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*; 390 *[v(otum)] s(olvit) · l(ibens) · m(erito)*; 391 *[...]vs[...]*; 392 *[...]vo[...]*; 393 *[...]to (¿)...*; 394 *[...]l[...]*; 395 *[...]I+[...]* / *[...]vc[...]*; 396 *[...]m[...]*; 397 *[...]men[...]*; 398 *[...]o+[...]*; 399 *[...]p[...]*; 400 ... *[pos]uit (¿)...*; 401 *[...]v[...]*. A aquestes cal afegir una dotzena de peanes anepigràfiques, sempre parcials, recuperades pel CAS.

La fragmentació exposada evidencia que les ares i pedestals recuperats és una mínima part dels destruïts i extrets del santuari. Tot i això la lectura de les inscripcions més completes ens permet fer una nòmina dels saguntins devots de *Liber Pater*: Fabi Fèlix, Fabi Fabià, Marc Corneli, Gneu Mal·li, Terenci Axioc, Quint D..., Baebia Greca, Herènnia Vetusta, Luci Herenni, Gai Licini Cras, M. Iucund, Valeri Sever, Acili? i Quint Fabi. De tots ells cal destacar els membres de dos famílies patrícies de Sagunt, la Baebia i la Fabia, de les quals han arribat fins a nosaltres unes setanta i unes cinquanta inscripcions respectivament.

INSCRIPCIONS IBÈRIQUES PROCEDENTS DEL SANTUARI

Al santuari s'han recuperat ceràmiques, pedres i marbres inscrits en iber que corresponen a l'últim període iberic, segles II i I aC, altrament dit republicà. De manera que respecte de les inscripcions llatines, la major part de les quals són dels segles I i II dC, suposen ampliar el coneixement a partir de l'iber. Els textos epigràfics escrits en iber sobre pedra i marbre corresponen a pedestals. He tingut en compte els treballs de Fletcher, Silgo, Velaza, Unterman i la recent inspecció realitzada per Ignacio Simón Cornago.¹⁹ Passe a reproduir-los, transcriure-les i també a fer propostes de traducció:

1. Ceràmica de la muntanya Frontera.²⁰ La reproducció i transcripció amb la hipòtesi de restitució de part del text és: *[...]↑◇[...]*, (*[Ka]u Ku[...]*). Tot i que el text està molt incomplet, es tracta ben probablement d'un llinatge ben documentat a Sagunt dels que denomine duals perquè el formaren els Kau i els Ku/Ko. Pervisqueren en el territori arsetà i el seu nom ha fossilitzat en topònims vius com el poble de Olocau (Olo Kau) i la partida del Caucons (Kau Ko) del Camp del Túria. Potser era el mateix Kau Kor o Kau Ko Ku que apareix en la planxa de bronze de Sagunt i el

¹⁹ Simón Cornago, Ignacio (2012): "La epigrafía ibérica de Montaña Frontera", *Sonderdruck aus Madrider Mitteilungen* 53, pp. 239-261. Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Madrid.

²⁰ Fletcher i Silgo (1987), *Arse* 22, referència Sagunto 33.

Conjunt de pedestals anepigràfics.

Foto: Federic Aznar

destinatari de l'ofrena en un kalathos del mateix santuari.²¹ Els Ku/Ko amb els Ede foren els llinatges més importants de la polis Leiria d'Arse com evidencien els personatges Ede Kon (el fundador d'Edeta), Kar Ko Bo (el cap militar que alçà la revolta de Leiria contra Sàiganta). Com veurem tot seguit, altres parents feren ofrenes. El llinatge pervisqué durant l'Imperi perquè un dels seients del teatre romà fou sufragat per un Ku, potser Boku, Kauku.

2. Ala d'un kalathos de la muntanya Frontera.²² Reproducció, transcripció amb la hipòtesi restitutiva i prenent la ga i la go ensordides: [†]ΛΥΙΜΣΥΒΑΔΑ†ΣΔ[...], ([...]Ilti baiser te Kau Koku[...]). Per la tipografia simplificada de la ka i ko, la inscripció correspon al segle II o I aC. Al meu entendre la frase podria estar pràcticament completa i es transcriuria i segmentaria així: *Ulti Baisea te Kau Koku ar*. Com he reflectit conté dos antropònims, el/la dedicant (Ilti Baiser o Ulti Baisea), i el destinatari de l'ofrena (Kau Ko Ku), la *te* correspon a la preposició “per” i *ar* a la preposició “a” amb l'article personal “r”. El significat literal és: A Kau Ko Ku per Ilti Baiser (o Ulti Baisea). De ser Ulti Baisea, com supose, la dedicant és parenta del magistrat Aiu Bas perquè tenim documentada la muller, el nom de la qual (Aiuni Baisea) es forma a partir del nom del marit.

3. El pedestal és un prisma de calissa de Sagunt que feia 9,9 x 10,2 x 13,6 cm; però ha perdut part de la base i un angle i una de les arestes de la cara superior. Té dos orificis per anclar l'exvot, els quals conserven el plom de soldadura. La inscripció està completa i voreja tres de les arestes on se situa la inscripció: ΝΛΔ ΧΣΝ Δ Δ Β, (*iltu bokon te tu ar*). En primer terme

²¹ Fletcher Valls, D.: “Dos pequeños textos ibéricos procedentes de Sagunto”, *Arse* 19, Centro Arqueológico Saguntino, Sagunto, 1984, ref. Sagunto XXVII, pp. 24-26.

²² Fletcher i Silgo (1987), referencia Sagunto 34. Untermann, 1990, 425, F. 11.32; Velaza, 1991, 173, 831; Silgo, 1992, 356, XXXIV; 1994, 59, 103, 132, 250.

Pedestal d'Iltu Bokon.

Foto: Federic Aznar

s'escrigué el nom del dedicant amb els signes senzills (✱ per * i ✕ per ⌘). És per això que amb la proposta dual s'ha llegit Iltu Takon. Llegirem Iltu Bokon, antropònims ben documentats a Sagunt. Seguidament s'escrigué la preposició *te* que significa "per". A continuació el nom de la divinitat destinatària de l'ofrena, *Tu*. I finalment s'escrigué *ar* que correspon a la preposició "a" amb l'article. La lectura començaria per la segona part de la frase i es traduïria: Al (déu) Tu per Iltu Bokon.²³

Abundarem després en el nom de la divinitat.

4. El pedestalet és un prisma de marbre blanc molt fracturat que havia de fer aproximadament 11,5 x 18 x 11,4 d'alçada. Primer es ressenyà el fragment major (F.11.30) que contenia una seqüència escrita vorejant l'aresta esquerra i part d'una segona seqüència centrada sota l'orifici esquerre de fixació de l'exvot. Nicolau s'adonà que existia una segona peça que complementava l'anterior i afegia la continuïtat de la inscripció centrada. Amb motiu de l'exposició de materials del CAS a la Casa de Cultura Capellà Pallarés, Sergi Vela va adonar-se que disposàvem de dos petits fragments més del mateix pedestal que permet apreciar millor el gresol i advertí la presència de signes ibèrics en una tercera seqüència paral·lela a la centrada i junt a l'aresta frontal que no podem llegir. De manera que en la cara superior podem veure els dos orificis per subjectar l'exvot, la cassoleta gresol, dos seqüències amb els signes puntejats i advertir-ne una tercera il·legible. Pel tipus de lletra i el puntejat entre signes podria ser del segle I aC. La reproducció i la transcripció del text és la següent amb la ko, ta i ka sonoritzades: [...] $\uparrow$ $\diamond$ $\times$ Σ ∇ $\uparrow$ ∇ Σ $\times$ $\diamond$ $\uparrow$ ∇ Σ $\times$ $\diamond$ [...] ∇ [...], (*[Bi]ur Bokon bai su ta[r] esikar [...] do[...]*). La seqüència esquerra transversal i vorejant l'aresta és el nom del dedicant, Ur Bokon. Atés que el desconxat del pedestalet induïx a pensar que manca un signe, de ser així, el nom seria Biur Bokon millor que Laur Bokon. La segona seqüència que transcorre transversal a la primera i centrada en la superfície del pedestalet i per sota dels forats d'anclatge

²³ Faig la transcripció en dual, llevat del *nomen* i *cognomen* Bo Kon (o Bokon).

de l'exvot és al meu entendre el destinatari. La segmentació i anàlisi de les veus és la següent: *bai* podria ser la forma verbal auxiliar *ba* amb la *i* tònica; *su* podria correspondre a la veu basca homònima *su* que significa “foc”; *tar* és la contracció “per al”; *esikar*, escrita amb la sonora *g*, podria correspondre a l'adjectiu basc *eseki* que significa “suspès”. Hi havia una tercera seqüència del qual només coneguem el signe V (do). Amb això la traducció que propose del text conegut és: Biur Bokon per al foc que està suspès (el sol)... Reprendré la inscripció quan parlem de la divinitat. El que cal advertir ara és que Ur Bokon (o Biur Bokon) era germà del dedicant anterior, Iltu Bokon. De manera que els dos pedestals i els fragments analitzats ens permeten afirmar que el llinatge dels Bokon, ben segur productors de vi, eren fidels a la divinitat solar Tu (*Liber Pater*).

Pedestal de Biur Bokon.

Foto: Federic Aznar

5. Pedestal bilingüe en pedra calcària amb pèrdua de massa. Té dues cares que contenen inscripcions parcials, una en ibèric i l'altra en llatí. Una de les cares, anepigràfica, està quasi bé completa i fa 10,9 x 12 cm i tenia una alçada aproximada de 9. Cornago considera que el pedestal va estar reutilitzat i que la inscripció en ibèric és la més antiga. No compartisc la proposta perquè en pedres tan menudes no té sentit la reutilització i perquè les lletres, tant les ibèriques com les llatines, estan descurades i són desiguals, ca. 4 cm. Les inscripcions parcials es lliguen amb molta dificultat i es troben

en les cares laterals, de manera que no sabem si en la cara superior també estava escrita. Corell la data en el segle I dC. La inscripció ibèrica es disposa en tres línies incompletes pel principi, però considere que es poden reproduir. Transcriu i faig la proposta de restitució: [D]Ψ↑Ψ / [A]↑Σ / [D]↑D, ([A]tili / Kauko / air). Les dues primeres veus són antropònims ben documentats a Sagunt i *air* podria correspondre al verb basc *ahí(tu)* que significa “extingir, defallir”. El text en llatí molt degradat l’interpreta Corell:²⁴ [L]ibero / Atili[...], amb la possible restitució: *Libero / Atilius / v(otus) s(oluit) l(libens) m(erito)*. Atès que a un plom de la Punta tenim documentat en iber l’antropònim Atile, és ben probable que el nomina estiga en femení el qual en iber es Atili i en llatí Atília. De manera que les inscripcions en llatí i en iber podrien ser complementàries. De ser així, la traducció podria ser: Atilius ha complert el vot de bona gana, com calia, a Libero per la defallida Atili Kauko.

6. Pedestal amb inscripció ibèrica frontal. És el major dels pedestals ibèrics recuperats, fa 24 x 22 x 17,5 d’alçada. És la peça recuperada per P. Beltrán i que en la seua visita qualifica “como un ibérico muy interesante”. La base de la cara frontal on es troba la inscripció té una motllura. La cara superior té l’orifici on fixar l’escultureta.²⁵ Es troba dipositada al Museu Arqueològic de Sagunt (núm inv: S-1.216) com a procedent del Castell per error. El text presenta dificultats de lectura i per això segons qui l’ha llegit el reproduïx d’una manera. Reproduïc les dues que tinc a mà. Fletcher i Silgo (Sag 16) fan la següent lectura: [M]bD[M]⊙ / M⊙ϑΛbM. Ignacio Simón Cornago fa la següent: M+ϑ+++[-c.3-] / M⊙ϑΛb+++[-c.2-]. La primera lectura em sembla més encertada i completa: [D]bD[M]⊙M M⊙ϑΛbM, ([e]n eden ku in te beles). La segmentació i anàlisi que faig és: la ena líquida cal interpretar-la com *en* i significa “de”; Eden Ku és un antropònim format per dos llinatges d’Arse ben documentat; *in* podria correspondre a la partícula basca *en* que indica grau superlatiu; *te* es la preposició “per”; *Beles* és un llinatge d’Arse ben documentat. La proposta de traducció és: D’Ede Ku per al gran Beles. Si la lectura està ben feta, és la inscripció més antiga, final del segle III aC, i la més interessant de Sagunt atès que *Ede Ku* seria Edekon el règul de Lèiria i fundador d’Edeta o un fill, i Beles seria l’històric personatge Abelyx, el que segon Tit Livi alliberà els ibers del jou cartaginés.

Entre el material recollit pel CAS hi ha una dotzena de fragments de pedestals anepigràfics i més de mitja dotzena amb algun signe ibèric,

²⁴ Corell, Josep (2002): *Inscripcions romanes del País Valencià Ib (Saguntum i el seu territori)*. Universitat de València, entrada 369, p. 471-472.

²⁵ Fletcher i Silgo (1987), referència Sagunto 16. Simón Cornago, Ignacio: “La epigrafía ibérica de Montaña Frontera (Sagunto)”, Sonderdruck aus Madrider Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut Abteilung Madrid, 53, 2012, pp. 239-261.

però les seqüències són tan curtes que careixen de contingut. Resenye breument aquests últims. Un primer cantonet de pedra calcària fa 5,7 x 11,6 cm i conté tres signes ibèrics: [...]Σ[∇]ϕ[...], [...]kon te[...], seqüència que finalitza la primera línia i és idèntica a la que es produeix en la 3: ildubokontetuar. Un segon cantonet de pedra calcària fa 5,3 x 6,3 x 8,3 cm conté dos signes ibèrics que corresponen al final de la primera línia: [...]Σ[∇][...], ([...]koba[...]) o [...]Σ[∇]ϕ[...], ([...]koí[...]). Un tercer cantonet de pedra calcària fa 9,5 x 4,7 x 8,8 cm conté dos signes ibèrics legibles al final de la primera línia: [...]Λ[∇][...], [...]lde[...]. Un quart cantonet de pedra calcària fa 7,5 x 5,5 x 3,6 cm té només un signe al final de la primera línia: [...]∇[...], [...]i[...]. Un fragment irregular de pedra calcària de la cara superior d'un pedestal fa 6 x 7 x 1,9 cm els signes es disposen en dues línies, en la superior es llig: [...]Δ[∇][...], [...]Tu ba[...], i en la inferior [...]∇[∇][...], [...]guim[...]. És molt interessant el signe Δ (Tu) perquè esmentaria per segona vegada la divinitat ibèrica *Tu*, però és molt curta la seqüència per assegurar-ho amb contundència. En la línia inferior sembla llegir-se [...]∇[∇][...], [...]nban[...]. Tot i això en ser una lasca tan xicoteta no es pot aventurar cap lectura. Un fragment irregular de pedra calcària de la cara superior d'un pedestal fa 4,3 x 3,5 x 2,3 cm. Els signes es disposen en dues línies, en la superior es llig: [...]Λ[∇][...], [...]lba[...], i en la inferior [...]ϕ[...], [...]de[...]. Tots aquests fragments ens porten a deduir que els pedestals amb figures a sobre eren reventats per aprofitar el bronze.

Les inscripcions comentades ens proporcionen, a banda les estructures gramaticals i fórmules votives, els antropònims següents: Kau Ku, Ulti Baiser, Kau Koku, Iltu Bokon, Biur Bokon, Tikir Kauko, Atili, Ede Ku i Beles. De manera que podem afirmar que els llinatges Ede, Beles, Ko, Ku, Kauko i Boko eren ben probablement grans propietaris de terres i productors de vi i òbviament devots de *Tu*.

Esculturetes de *Tu*,
museu de Sagunt.
Foto: Federic Aznar

TU, DIVINITAT IBÈRICA ASSIMILADA A *LIBER PATER*

Identificat el nom de la divinitat en el text ibèric, cal defensar la proposta i reforçar-la amb altres proves.

En 1988 Luis Silgo va proposar que la divinitat assimilada a *Liber Pater* es deia Boko²⁶ i, de fet, sovint els especialistes han donat per bo el teònim. Els arguments per defensar la proposta en són tres: 1. Bokon apareix escrit dues vegades a les inscripcions recuperades en la Muntanya Frontera i una tercera com Boku ben prop, en el plom de la Punta X. 2. Bocco fou una divinitat aquitana que rebia culte en la ciutat Boucou de l'Haute Garonne. 3. Bokon és una veu propera a la basca *oko* que significa "raïm de qualsevol fruita", *okuntza* significa "terra escollida" i *okuntzatu* "terra preparada per a la sembra". A partir, doncs, d'aquests pressupòsits dedueix que la divinitat ibèrica assimilada a *Liber Pater* es deia *Bokon*.

Independentment que a Aquitània hi haguera una divinitat anomenada Bocco i que *oko* en basc signifiqui raïm, entenc que de cap manera Bokon és un teònim en les inscripcions saguntines. Els meus arguments són els següents:

En les inscripcions 3 i 4 Bokon forma part del nom complet de dos individus: Iltu Bokon i Biur Bokon. Cal dir que la ena final no afecta el nucli substantiu perquè correspon al genitiu, talment com diguerem Bo de Ko. Els *praenomen* dels respectius individus, Iltu i Biu, estan ben documentats a Sagunt. Biu en el magistrat Biu Lakos de la unitat i mitja de la primera meitat del segle I aC, Biur Tiki de la Punta III, Sosin Biur U i Balke Biur del plom del Pujol de Gasset. L'antropònim Iltu/Ildu en el magistrat Iltur esmentat en la *defixio* de la Punta de la Vall d'Uixó; Eder Ildun, dedicant de la inscripció llegida al convent de la Trinitat de Sagunt; Taine Ildu, difunta de la inscripció funerària de Sagunt; Nere Ildun, dedicant de l'estela anterior; Bekoi Iltun, Tike Ildun, Iske Ildun i Gui Iltun del plom d'Enguera. És evident que es tractava de dos germans Ildu i Biur Bokon que pertanyien òbviament al llinatge dels Bokon.

En segon lloc perquè Bokon és un llinatge ibèric de Sagunt dels que anomene bimembres, és a dir, està format per la fusió de dos llinatges unimembres ben documentats: els Bo i els Ko. Per una banda tenim documentats els següents membres dels Bo: Ars Bo Iltir en el plom arredonit trobat en el Castell de Sagunt, Kar/Ars Ko Bor en el plom del Castellet de Bernabé i del vas Llúria XC, Kares Bo Bikir del vas Llúria XC, Boí Beron Iu del plom del pujol de Gasset Per una altra banda tenim documentats, a

²⁶ Silgo, L. (1988): "La antroponímia ibèrica de Sagunto (1)", *Arse* 23, pp. 70-71. Ed. Centro Arqueológico Saguntino.

més de les lectures parcials dels pedestals, els següents individus Ko: Ede Kon règul d'Edeta, Kar Ko Bo esmentat abans, Koś Gui Iu del plom del pujol de Gasset, Kar Koś Kar del plom del Solaig de Betxí, Kau Ko de la planxa de bronze de Sagunt i de les inscripcions esmentades de la Muntanya Frontera, Tals Ko i Tals Ko Nise de l'estela de l'hort dels Armengols de Sagunt, Be Kon de l'estela Sagunt 11. Cadascun d'aquests llinatges conformà amb el temps llinatges bimembres, així per exemple els Bo sembla que formaren el Tibo com veiem en els personatges Kar Babe Tibo i Bai Tibo Kebur, i els Ko formaren llinatges bimembres com Bekor com veiem en el personatge Kar Bi Bekor del vas Lliria XC. El nom esmentat que evidencia més clarament que els Boko és un llinatge bimembre és la documentació per partida doble del personatge edetà Kar/Ars Kobo atès que evidencia que els llinatges s'havien juntat en sentit invers. De manera que podem afirmar que en els Boko ben probablement els Bo foren per via paterna i els Ko per via materna i en els Kobo la via paterna potser foren els Ko i la materna els Bo. Sorprenent perquè s'acosta a un concepte molt actual de formar els noms, però ahí està.

En tercer lloc podem afirmar que Bokon és un llinatge saguntí perquè es romanitzaren amb el nom de Voconius, com el mateix Silgo contempla en el treball esmentat. Dels Voconi de Sagunt tenim documentats els individus: C. Voconius D. f. Cerealis, C. Voconius Hyacinthus, C. Voconius C. f. Placidus i el fill d'aquest Voconius Romanus C. f. Marinus que pertanyé a l'ordre equestre, fou amic de l'emperador Trajà i amic i condeixeble de Plini el qual al·ludeix a les possessions i vinyes que tenia, així com a la vil·la que començava a construir-se prop de la mar.²⁷

Certament, Iltu Bokon i Biur Bokon són dos germans devots i dedicants dels respectius pedestals a la divinitat assimilada a *Liber Pater*. Ara bé, Silgo es fixà en la inscripció $\text{N}^{\wedge}\Delta\text{X}\text{N}^{\diamond}\Delta\text{D}\Delta$ (*iltu bokon te tu ar*) perquè, al meu entendre, la veié completa i ben estructurada i va deduir lògicament que esmentava el dedicant i el receptor de l'ofrena, és a dir, d'alguna manera havia de contenir el nom de la divinitat en iber; però es va inclinar per donar més credibilitat al coneixement que tenia sobre Aquitània i el basc, i s'equivocà.

Certament la divinitat a la qual s'adreça l'ofrena és deia *Tu*. Resulta, però, que fins ara no disposem de cap altra inscripció del santuari saguntí en què s'esmente *Tu*, llevat d'un pedestal amb inscripció en què s'escriu *Tu*, però hi ha tan pocs signes que no permet saber si es referix al teònim *Tu* o és el final d'un antropònim com Iltu. Tenim la sort, però, que el teònim

²⁷ Corell (2002), IA pp. 149-154, IB p. 719.

s'esmenta en dos inscripcions recuperades ben prop de la Muntanya Fronteira, a la Punta de la Vall d'Uixó. Les defixions funeràries sobre plom d'Orlei VI i VII comencen amb la fórmula $\text{N}^{\text{A}}\text{I}\text{Z}\text{A}\text{C} : \text{D}\Delta\text{M}^{\text{E}}$ (*iustir a Tu ne*) que traduesc per “La justícia del (déu) Tu”.

Betaton, article de Hispania Epigráfica.

En qualsevol cas, la prova definitiva que demostra la divinitat de *Tu* és l'ara votiva datada entre els segles I aC i el I dC²⁸ que fou recuperada a la localitat de Fuerte del Rey situada a quinze quilòmetres de Jaén, probablement procedent del santuari de l'*oppidum* ibèric de Las Atalayuelas. Fou ressenyada en un treball que conté gran interès per al nostre objectiu i per al coneixement de la romanització. Tot i la contundència del títol de l'article, *Betaton, la primera divinidad ibèrica identificada*, els autors no identifiquen el nom de la divinitat perquè no tingueren

en compte la puntuació i, de fet, dubten a denominar-la Betaton o Atun.

El text es disposa en quatre línies i és el següent: BETA · TU · N / AELIA · BELESI · AR / SORTE · IUSU / V · S · L · M. És una inscripció excepcional en què les dues primeres línies transcriuen literalment les veus i l'estructura oracional ibèriques. De fet podem escriure-la en iber nordoriental sense cap problema: $\text{R}\chi \cdot \Delta \cdot \text{N} \cdot \text{D}\text{E}\text{A}\text{M}\text{D} \cdot \text{R}\text{A}\text{E}\text{M}\text{M} \cdot \text{D}$. Més encara la frase està puntejada paraula a paraula com en llatí i els punts separen veus ibèriques i amb això ens revela la segmentació de l'*scriptio continua* de l'iber i la identificació dels nexes preposicionals. Si comparem l'estructura d'aquesta frase i la d'Iltu Bokon ens adonarem que són molt semblants, difereixen en l'*ordinatio* atès que en una la dedicant va davant i en l'altra va darrere; en el teònim que en una consta d'un substantiu i en l'altra el substantiu porta un complement determinant; i en la preposició que en una és *te* i en l'altra és *en*.

²⁸ Corzo Pérez, Sebastián; Pastor Muñoz, Mauricio; Stylow, Armin U; i Untermann, Jürgen (2007): “Betaton, la primera divinidad ibèrica identificada”, *Paleohispánica* 7, Zaragoza, pp. 251-262.

1	2	3	4	4	3	2	1		
<i>Illtu</i>	<i>Bokon te</i>	<i>Tu</i>	<i>ar.</i>	Al (déu)	Tu	per	Ildu	Bockon	
N dedicant	prep	teònim	contracció	Cont	teònim	prep	N dedicant		
1	2	3	4	5	4	5	2	3	1
<i>Beda</i>	<i>Tu</i>	<i>n</i>	<i>Aelia Beles</i>	<i>ar.</i>	Aelia Beles	al(déu)	Tu	del	camí.
Subst.	teòn.	prep.	N. dedic.	cont	N. dedic.	cont.	teòn.pr.	gen	subst.

Analitze breument cadascuna de les veus: *Beda* podria correspondre a la veu basca *bide* que significa “camí” o potser “muntanya”, si tenim en compte els topònims Idubeda [Serralada Ibèrica], Orospea [Sierra Morena] d’Estrabó (3, 4, 10)²⁹; *Tu* és el nom del déu; la ena líquida cal llegir-la *en* i és generalment acceptada per la preposició de genitiu “de”; *Aelia Belesi* és el nom de la dedicant, ben segur la muller d’un Beles com indica la i. En aquest sentit a Sagunt disposem de l’estela de la muller del magistrat Aiu Bas, Aiuni Baisea. Els Belés o Beles estan ben documentats al territori Arse: el magistrat Igor Beles de la unitat i mitja de la segona meitat s. II aC; Beles Air del plom del Solaig de Betxí; el Beles (𐌱𐌴𐌹𐌻𐌰𐌱𐌴) <biretoí>, duumvir de les defixio de la Punta de la Vall d’Uixó del segle III i IV; i el Beles destinatari d’una ofrena del santuari de la muntanya Frontera, a aquest llinatge pertanyia l’històric personatge. La partícula *ar* en ibèric és la contracció “al” com podem comprovar en el pedestal de la muntanya Frontera i en la inscripció comentada. L’expressió: (*ex*) *sorte iusu* podríem traduir-la “per la seua sort”; i la quarta línia, · *v(otum)* · *s(olvit)* · *l(ibens)* · *m(erito)*, respon a la fórmula llatina emprada a les ares votives. La traducció de la inscripció és: Aelia Beles al (déu) *Tu* del Camí per la seua sort ha complert el seu vot de bona gana, com calia.

En conseqüència, la inscripció andalusa ens confirma que el déu era *Tu*, si bé la divinitat era advocada per la protecció dels camins (o de la muntanya).

LA IMATGE DEL DÉU TU DESPRÉS LIBER PATER

Al Museu d’Història de Sagunt s’exposa una col·lecció d’una dotzena d’escultures de bronze procedents del santuari de la Muntanya Frontera. Fan entre 8 i 10 cm i algunes conserven al(s) peu(s) el metxó per anclar-lo al pedestal.³⁰ La seua mida i l’anclatge evidencien que són les peces que completaven els pedestals menuts que hi ha a la col·lecció museística

²⁹ Hernando Sobrino, M^a del Rosario (2005): “A propósito del teónimo Ilurbeda. Hipótesis de trabajo”, *Veleia* 22, pp. 153-164.

³⁰ La col·lecció fou donada al museu de Sagunt per la família Ripollés Adelantado l’any 2006.

Muntatge de pedestal i representació de Tú.

Foto: Federic Aznar

del CAS. En conseqüència, seria molt convenient muntar la imatge del déu als dos o tres pedestals més complets i recuperar la imatge que tenien originalment.

La imatge de les figuretes que s'exposen van ataviades exactament igual. Representen un baró que està plantat, estirat amb els peus junts, sever i solemne, hieràtic. Té el cap dret i el semblant seriós i va cobert o adornat amb una còfia amb cinc o més puntes. Vist una toga cenyida al cos, la qual li cobreix completament el braç dret i desapareix pel muscle esquerre. El braç esquerre el té nu i el manté semiflexionat amb la palma de la mà oberta cap endavant amb actitud d'espera i receptivitat. El braç dret cobert per la toga el té flexionat cap endavant i en la mà porta una plàtera amb una esfereta en el centre que sens dubte simbolitza la llavor vegetal. A qui representava, aquesta escultura del santuari de la Muntanya Frontera? Hi ha qui ha defensat que els exvot de figures humanes, representaven els devots oferents i suplicant del déu. Si fos així, quin sentit tindria que totes les figures dels pedestals siguen pràcticament iguals? Estic bàsicament d'acord amb Mª Paz García-

Bellido quan creu que els exvots representaven la divinitat.³¹ Per posar un exemple dels moltíssims que hi ha, el cap femení amb gàlea de les monedes d'Arse de la primera meitat del segle III aC representa Atenea amb el cas corinti, o potser una divinitat ibèrica assimilada a la grega; no debades el model són les estàteres d'Alexandre el Magne.³² El casc corinti en Atenea, la corona de llorer en Apol·lo, el garrot en Hèrcules, el caduceu en Mercuri, etcètera són atributs que caracteritzen la imatge de les divinitats. Els atributs que caracteritzaren *Tu* són la còfia solar i el plat amb una llavoreta.

³¹ García-Bellido, Mª Paz (2002-2003): "Los gestos de poder divino en la imaginería ibérica", *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 28-29, pp. 227-240.

³² Llorens i Ripollés (2002): "Las imágenes", *Arse-Saguntum, historia monetaria de la ciudad y su territorio*, pp. 70-75. Bancaixa, Sagunto.

En les representacions de *Tu*, com en Atenea, el primer que es veu es la còfia que li decora el cap. És una còfia amb puntes, de manera que, si mires les estàtues frontalment, sembla el sol amb els raigs de flamarada ampla o una estrella. Direm que la de *Tu* és una còfia solar. De manera que el déu que originàriament es considerava el protector dels camps i de l'abundància agrícola ha de ser una divinitat solar, perquè el Sol és l'astre creador dels dies, les nits i les estacions de l'any que regulen la vida vegetal i regeix la vida dels animals i de les persones. En aquest sentit, la traducció proposada per a la inscripció ibèrica *Biur Bokon bai su da[r]esigar...* podria ser reveladora: Biur Bokon per al foc que està en suspensió..., atès que el foc que està en suspensió és el Sol.

El segon atribut que caracteritza *Tu* és la plàtera que el déu allarga al devot. Es tracta d'una plàtera amb una boleta o llavoreta, una sola esfereta; de manera que, tractant-se de la divinitat fecundadora de la vida i dels camps, l'esfereta és un símbol amb el valor de l'ou o/i de la llavor. Aquest oferiment es complementa amb el gest del braç esquerre lleugerament flexionant cap endavant amb la mà oberta. És un gest també d'acceptació incondicional, de caritat que ha perdurat, com diu Mª Paz García-Bellido, en la imageria religiosa fins l'actualitat i així el podem veure en nombroses marededeus i nostressenyors.

S'exposa també al museu una altra col·lecció que fou recuperada per Manuel González Simancas en les excavacions dels anys vint sota els contraforts del Fòrum Senatorial. Les restes són el complexe funerari-religiós ibèric més interessant de l'Arse (Castell de Sagunt) on podem encara veure diferents espais sacres oberts a la ciutat i la porta que condueix als espais interiors per carrers estrets. Aquesta zona se situa entre el temple republicà i l'entrada actual.³³ La dotzena de figures recuperades són de tipologia i mides diverses. Entre les divinitats que representen s'ha identificat Hèrcules, Dionís, Faune, Diana?, etcètera. Una de les escultures representa *Tu* perquè la caracteritzen els atributs esmentats; però té particularitats i detalls que no tenen les escultures del santuari.

L'estatueta de *Tu* procedent de l'Ars fa 13 cm d'alçada i està acabada amb més detall i cura. Es caracteritza perquè es representa la divinitat nueta i es mostra amb un cos jove. Això s'adiu amb el que diu Ovidi (Fasti III) sobre l'edat indefinida de *Liber Pater*, també anomenat en el mateix escrit "el resplendent Bac..." "...et mostres sempre com un nen i jove a la vegada,

³³ El centre religiós fou excavat per Manuel González Simancas entre 1923-1935 i les figures han estat ressenyades per Michael Blecht (1988): *Republikanische Bronzestatuetten aus Sagunt, Homenaje a Chabret* (1888-1988), Generalitat Valenciana, pp. 43-91.

Deu *Tu* recuperat al temple sota els contraforts del fòrum senatorial.

Foto: Federic Aznar

sent la teua edat a mig camí de les dues...” i ens acosta a la representació saguntina en mosaic de Dionís infant nuet amb una pantera. El més interessant és que en l’escultura es representa la còfia, que ací té més bé l’efecte de flor que de sol, nugada amb dues betes per darrere del cap. Això significa que la còfia solar podia posar-se i llevar-se, fet que podria revelar-nos el ritual de les ofrenes al santuari perquè, si la imatge del déu és la recreació de les idees dels devots, ens permet deduir que els suplicants o/i l’oficiant podien fer les ofrenes vestint-se com el déu representat.

LA LIBERÀLIA

Saguntum fou la primera ciutat romanitzada de la península Ibèrica, així s’ha afirmat a partir de les referències històriques de Polibi i Livi, es confirmà amb el descobriment i lectura de la carta d’Ampúries datada entre els segles VI/V aC en què un vaixell jònic en destí a Saïganta havia de carregar vi i altres productes mitjançant Baspe, i es corrobora quan vaig documentar que el pretès ambaixador romà Quintus Baebius Tamphilus que s’entrevistà amb Anníbal l’any 219 aC era un arsetà anomenat Kar Babe Tibo. Doncs bé, des del període ibèric ple, si més no, la relació de Saguntum amb Roma fou constant i els costums de Roma serien importades per aquestes elits i assimilades per la ciutadania. Centrant-nos només amb els Baebius que aconseguiren l’ordre senatorial documentem els següents membres familiars: els fills de l’esmentat Quintus Baebius en la primera meitat del segle II

aC, L Baebius Hispanus a final del segle I dC, i Gneu Baebius Lepidi Silà a principi del segle II dC. La nòmina s'allarga en membres com a magistrats saguntins: Lucius Baebius en la segona meitat del segle II aC, Publius Baebius, Gneu Baebius Glabrius en la primera meitat del segle I aC, Baebius Globulus en la segona meitat del segle I AC, Cenus Bebebius Gèmino (el pagà del fòrum senatorial) en la primera meitat del segle I dC, etcètera. En conseqüència és lògic que el calendari romà s'apliqués a Sagunt a partir de la segona meitat del segle II aC, quan comencen les emissions de moneda amb la seca Arse-Saguntum.

La Liberàlia era una de les festes antigues de Roma, fou instituïda a Roma per Postum l'any 496 aC i era de les més importants perquè se celebrava el dia 17 de març en honor de *Liber Pater*. Aquesta data és l'inici de l'any solar, és a dir, l'inici de l'activitat agrícola, marinera i guerrera; però els actes que acaparaven la festivitat era la celebració del pas de la infantesa o la pubertat dels ciutadans a la majoria d'edat amb la presa de la toga viril. Per Tertulià (*De ideolotatria* 16, 1) sabem que la festa constava de cerimònies privades i públiques, La cerimònia privada es realitzava la vespra a casa i consistia en l'abandó de la *insignia pueritiae*, és a dir, el jove entregava als Lars la toga *praetexta* i la *bulla* que portava des de menut, es posava la túnica recta de color blanc i es gitava a dormir. Al dia següent, el dia 17, es realitzaven els actes públics. De matí el jove es posava la toga viril (també anomenada Liber) i, acompanyat de la família i amics, s'adreçava al *tabularium* del forum per ser inscrit com a ciutadà. Seguidament el jove dipositava una moneda en el temple de la deessa Iuventas, després feia un sacrifici davant l'altar de Liber i finalment es feia un banquet per als convidats. (En el cas dels patricis se solien regalar diners a la plebe. Segons Séneca (*Epístoles a Lucili* 4, 2) era un dia de gran alegria per al jove perquè deixava de ser infant i passava a ser adult.

La qüestió és dilucidar com s'assimilà la Liberàlia a Saguntum, si se celebrava fins al segle II aC la festivitat al deu *Tu*. És ben probable que els rituals de la toga acabaren realitzant-se més o menys com a Roma, així com la inscripció del jove al tabulari del fòrum. Ara, si el santuari de *Tu* passà a ser de *Liber*, és ben probable que el sacrifici/ofrena al deu es realitzés al santuari de la muntanya Frontera. Si considerem que les romeries són manifestacions antigüíssimes i el santuari es troba a uns deu quilòmetres de la ciutat al cim del tossal, podem deduir que en el cas saguntí l'ofrena a *Liber* hagué de ser una romeria semblant a les que hem viscut fins als anys seixanta a Sant Esperit o a la Font de Quart. La romeria per complir el vot amb el *Liber* hagué de ser una mena de ritual iniciàtic molt esperat pels joves. La Romeria mouria les elits ibèriques, després patricis romans, amb la seua clientela cap a la muntanya Frontera. Anirien amb bèsties (bous, cavalls, i ases) les quals transportarien les ares, els pedestals, el menjar i la beguda. Molt

Fragment de dolium de Quint Fabi.

Foto: Federic Aznar

important era l'oli per als gresols que il·luminaren el santuari i el vi per fer les libacions rituals a *Liber*.

En arribar, mentre els serfs preparaven el banquet, el jove es prepararia per fer l'ofrena. Si la imatge de *Tu/Liber Pater* porta la túnica viril com els joves i potser els joves es posaven la còfia solar. En l'acte podem imaginar-nos Iltu Bokon, Biur Kokon, Quint Fabi, Marc Corneli, Gneu Mal·li, Terenci Axioc, Quint D..., Luci Herenni, Gai Licini Cras, M. Iucund, Valeri Sever, etcètera. El fet que hi haja documentades algunes dones (Atili Kauko, Bèbia Greca i Herènnia Vetusta) cal suposar que els seus vots serien de dació de gràcies en favor dels seus fills. O potser les ofrenes de les dones obeïen a la demanda de fecunditat amb motiu del seu matrimoni. De fet, a Roma les dones realitzaven cerimònies semblant amb motiu del casament.

En finalitzar les ofrenes, començaria el banquet en el que el consum del vi havia de ser abundant, recordem que Quint Fabi transportà al cim una dòlia de vi entre els segles I / II dC.